

Το άρθρο 9 της Ε.Σ.Δ.Α. υπό το φως των νεότερων πορισμάτων της νομολογίας Ε.Δ.Δ.Α. (2018-2023)*

Γεώργιος Ι. Ανδρουτσόπουλος, Αναπληρωτής Καθηγητής του Εκκλησιαστικού Δικαίου στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και Δικηγόρος

Ι. Μάιος 1993. Τέτοια εποχή, πριν από 30 χρόνια. Το Ε.Δ.Δ.Α. εκδίδει την απόφασή του στην υπόθεση «Κοκκινάκης κατά Ελλάδος»¹, με την οποία εγκαινιάζεται η νομολογία του Δικαστηρίου επί θρησκευτικών ζητημάτων. Με την απόφαση αυτή δεν κρίθηκε ασύμβατος ο νόμος του 1938 για το αδίκημα του προσηλυτισμού² με το άρθρο 9 της Ε.Σ.Δ.Α., αλλά διαπιστώθηκε παραβίαση της θρησκευτική ελευθερίας του προσφεύγοντος Μ.τ.Ι., λόγω πλημμελούς αιτιολογίας της ποινικής απόφασης που τον καταδίκασε³. Στην περίπτωση αυτή, το Δικαστήριο, ακροβατώντας πάνω σε ένα τεταμένο σχοινί, αντιμετώπισε, με χειρουργική ακρίβεια, ένα εξ ορισμού οριακό ζήτημα, όπως είναι της ελευθερίας της θρησκείας⁴, καθώς «και τους προσφεύγοντες δικαίωσε και τη νομοθεσία του καθ' ου η προσφυγή δεν έθιξε»⁵.

Από τότε, «πολύ νερό κύλησε στ' αυλάκι».. Το άρθρο 9 υπέστη πολλές φορές τη δικαστική βάσανο. Η σχετική νομολογία εμπλουτίστηκε και, κατά κάποιο τρόπο, παγιώθηκε... Σε αυτή τη νομολογία, περιορισμένη χρονικά στην τελευταία πενταετία,

---

* Προδημοσίευση από τα Πρακτικά του 10ου ετήσιου Επιστημονικού Συνεδρίου της Ένωσης Ελλήνων Δημοσιολόγων με θέμα «Επίκαιρα Ζητήματα Δημοσίου Δικαίου, Ευρωπαϊκού Δικαίου και Οικονομικού Δικαίου», που διοργανώθηκε το διήμερο 31/3 – 1/4/2023 στη Λάρισα. Διατηρείται το κείμενο της προφορικής εισήγησης. Προστέθηκαν οι όλως αναγκαίες υποσημειώσεις.

¹ Βλ. τη με αριθ. 3/1992/348/421/25.05.1993 απόφαση του Ε.Δ.Δ.Α. (série Α', αρ. 260-Α) σε Ποιν.Χρ. 43 (1993) 1055 επ. = Ι. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Νομική Θεωρία και Πράξη για τους «Μάρτυρες του Ιεχωβά»*, δ' έκδ., 2005, σ. 432-447.

² Για το αδίκημα του προσηλυτισμού, βλ., διεξοδικώς, Γ. Ι. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Η θρησκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Αρείου Πάγου* [=Βιβλιοθήκη Εκκλησιαστικού Δικαίου, Σειρά Β': Μελέτες, 1], Αθήνα-Κομοτηνή 2010, § 19: σ. 267 επ.

³ Πρβλ. εκτενή σχολιασμό της αποφάσεως από τους Σ. ΣΤΑΥΡΟΥ, Ποιν.Χρ. 43 (1993) 964 επ.· ΑΛΤΑΝΑ ΦΙΛΟΥ – ΠΑΤΣΑΝΤΑΡΑ, «Το αδίκημα του προσηλυτισμού στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (άρθρο 4 του α.ν. 1363/1938)», ΤοΣ 4 (1993) 821-833· Ν. ΦΡΑΓΚΑΚΗ ΝοΒ 42 (1994) 528-539· Ι. ΜΥΛΩΝΑ, *Υπεράσπιση* 1994, σ. 158 επ.

⁴ Βλ. Γ. ΚΤΙΣΤΑΚΙ σε: Ι. ΣΑΡΜΑΣ/Ε. ΚΟΝΤΙΑΔΗΣ/Χ. ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, *ΕΣΔΑ. Κατ' άρθρο ερμηνεία*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2021, σ. 536, ο οποίος επισημαίνει ότι «οι προπαρασκευαστικές εργασίες για τη σύνταξη της ΕΣΔΑ δεν φωτίζουν το περιεχόμενο των εννοιών “σκέψη”, “συνείδηση”, “θρησκεία” και “πεποιθήσεις”. Το ίδιο δε το ΕΔΔΑ δεν έχει επιχειρήσει να τις ορίσει. Από τα λίγα αποσπασματικά, που προκύπτουν από τη νομολογία, διαφαίνεται ότι οι “θρησκευτικές πεποιθήσεις” έχουν ταυτόσημο περιεχόμενο με την “θρησκεία”, δηλαδή, σχηματίζουν ευρύτατο δογματικό και ηθικό σύνολο, που έχει ή δύναται να έχει απαντήσεις για κάθε φιλοσοφικό, κοσμολογικό ή ηθικό ερώτημα».

⁵ Έτσι Ι. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, Συζήτηση με θέμα «*Εκκλησία και Κράτος: Το ζήτημα του χωρισμού*», περ. Σύναξη, τεύχ. 110, Απρίλιος – Ιούνιος 2009, σ. 48. Πρβλ. Α.-Κ. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ, «*Η θρησκευτική ελευθερία στο πλαίσιο της νομολογίας του ΕΔΔΑ*» σε: Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, *Θρησκευτική Ελευθερία - Επίκαιρα Νομικά Ζητήματα*, 2019, σ. 61, η οποία παρατηρεί ότι «ο αρχικός χαρακτηρισμός του Δικαστηρίου ως απρόθυμου να εμβαθύνει σε ζητήματα του άρθρου 9 ΕΣΔΑ δεν παρίσταται πλέον τόσο ακριβής και, σε κάθε περίπτωση, είναι αξιοσημείωτη η προσπάθειά του να διασφαλίσει τον σεβασμό σε πλήθος θρησκειών και πεποιθήσεων και στις ανομοιογενείς πρακτικές μεταξύ κρατών που είτε είναι θρησκευτικά ουδέτερα είτε εκχωρούν προνόμια σε μια επικρατούσα θρησκεία, επιχειρώντας να εξασφαλίσει, στον βαθμό που είναι δυνατό, ευρεία συναίνεση σε ιδιαίτερα αιχμηρά ζητήματα».

(2018-2023), είναι αφιερωμένη η σημερινή ανακοίνωσή μου, η οποία θα έχει κατ' ανάγκη έναν περιπτωσιολογικό προσανατολισμό.

II. Μία από τις εκφάνσεις της ελευθερίας της θρησκείας αποτελεί η ελευθερία του «*θρησκευτικού συνεταιρίζεσθαι*», με άλλα λόγια η ελευθερία της θρησκευτικής συσσωμάτωσης. Στο πλαίσιο αυτό, το Δικαστήριο, ερμηνεύοντας συνδυαστικά τα άρθρα 9 και 11 της Ε.Σ.Δ.Α.⁶ και εκκινώντας από την παραδοχή ότι η αυτονομία των θρησκευτικών κοινοτήτων⁷ αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για τη διασφάλιση του πλουραλισμού σε μία δημοκρατική κοινωνία⁸, περιόρισε σημαντικά τη δυνατότητα επεμβάσεων του κράτους στην οργανωτική αυτορρύθμισή τους, σε θέματα του εσωτερικού τους βίου⁹, καθώς και στη σχέση των πιστών με τους ιερούργους της κοινότητας¹⁰.

Με τη θεματική αυτή ασχολήθηκε το Ε.Δ.Δ.Α. κατά το χρονικό διάστημα που εδώ ενδιαφέρει στην απόφασή του¹¹ «*Ilyin κ.α. κατά Ουκρανίας*» της 17.11.2022¹². Στην υπόθεση αυτή, οι προσφεύγοντες, εννέα υπήκοοι Ουκρανίας και οπαδοί της Ενωτικής Εκκλησίας, ζήτησαν να αναγνωριστεί η θρησκευτική τους κοινότητα ως νομική οντότητα. Οι εγγώριες αρχές απέρριψαν το σχετικό αίτημα, καθώς η επωνυμία της θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως «*περιγραφή μιας χριστιανικής διαθρησκειακής οντότητας*» και έτσι να *παραπλανήσει* (mislead) τους πιστούς και το ευρύ κοινό για την ταυτότητά της.

Το Δικαστήριο, αν και δέχθηκε ότι η άρνηση των εθνικών αρχών να χορηγήσουν το καθεστώς νομικής οντότητας σε θρησκευτική ένωση πιστών ισοδυναμεί καταρχήν με παρέμβαση στο δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία (§ 58), εντούτοις έκρινε τον εν λόγω περιορισμό αναγκαίο (justified limitation) σε μία δημοκρατική κοινωνία, με αποτέλεσμα να μην υφίσταται τελικώς παραβίαση του άρθρου 9 (§§ 77, 82).

---

⁶ Για μία κατ' άρθρο ανάλυση της Ε.Σ.Δ.Α., βλ. τα εξής ερμηνευτικά έργα: Λ.-Α. ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΣ (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Ερμηνεία κατ' άρθρο*, έκδ. β', εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2017· ΜΙΧ. ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, *Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ)*, εκδ. Π. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα 2019· Ι. ΣΑΡΜΑΣ/Ξ. ΚΟΝΤΙΑΔΗΣ/Χ. ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, *ΕΣΔΑ. Κατ' άρθρο ερμηνεία*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 2021.

⁷ Για τη φύση του δικαιώματος βλ. G. ROBBERS (ed.), *Church Autonomy. A comparative survey*, Peterlang 2001· ΕΛΕΝΗ ΠΑΛΙΟΥΡΑ/ΜΑΡΙΑ-ΩΡΑΙΟΖΗΛΗ ΚΟΥΤΣΟΥΠΙΑ, «*Το δικαίωμα της θρησκευτικής αυτονομίας: ΧΘΔΕΕ και ΕΣΔΑ*» σε: Β. ΤΖΕΜΟΥ (επιμ.), *Διάλογοι συνταγματικού, διοικητικού και ευρωπαϊκού δικαίου*, 2018, σ. 74 επ.

⁸ Βλ. Ε.Δ.Δ.Α. «*Hassan και Tchaouch κατά Βουλγαρίας*», 26.10.2000.

⁹ Συνεπώς οι ενώσεις έχουν το δικαίωμα να καταρτίζουν τους δικούς τους κανόνες και να διαχειρίζονται τις ίδιες τους υποθέσεις. Αυτό δεν σημαίνει, ωστόσο, πως το άρθρο 11 εμποδίζει τα κράτη να καθορίσουν και να διασφαλίζουν την τήρηση κανόνων σχετικά με το ρόλο και τη δομή των οργάνων διοίκησης μιας ένωσης. Βλ. Α. ΠΟΥΛΟΥ σε: ΣΑΡΜΑΣ/ΚΟΝΤΙΑΔΗΣ/ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, *ΕΣΔΑ. Κατ' άρθρο ερμηνεία*, όπ.π., σ. 653 επ., εδώ σ. 656.

¹⁰ Βλ. ΗΛ. Ν. ΚΑΣΤΑΝΑ, «*Η θρησκευτική ελευθερία στη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – μεταξύ σεβασμού της ετερότητας και διαφύλαξης της κοινωνικής συνοχής*» in: «*Αντιπελάργηση*», ΤιμΤόμ Ι. Μ. Κονιδάρη, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2018, σ. 205 επ., ιδίως σ. 213.

¹¹ Η επιμέλεια της περίληψης των αποφάσεων ανήκει στην ιστοσελίδα echrcaselaw.com.

¹² Αριθ. προσφ. 74852/14.

III. Αποτελεί συχνή πρακτική στη νομολογία του Δικαστηρίου η παραβίαση του άρθρου 9 να μην εξετάζεται πάντα αυτοτελώς αλλά και σε συνδυασμό με άλλες διατάξεις της Σύμβασης. Ενδεικτικό παράδειγμα συνιστά τόσο η απόφαση στην οποία ήδη αναφερθήκαμε (ελευθερία της θρησκείας και δικαίωμα συνένωσης) όσο και αυτή για την οποία θα γίνει αμέσως λόγος.

Με την απόφαση «*Aygün κατά Βελγίου*» της 08.11.2022¹³, το Ε.Δ.Δ.Α. έκρινε ότι η άρνηση των αρχών να αποδεσμεύσουν τις σορούς θυμάτων, για διάστημα 2,5 ετών που διαρκούσε η ποινική έρευνα, προκειμένου να ταφούν στην Τουρκία σύμφωνα με το τυπικό της μουσουλμανικής θρησκείας συνιστούσε παραβίαση της θρησκευτικής ελευθερίας σε συνδυασμό με το δικαίωμα των προσφευγόντων για σεβασμό της ιδιωτικής ζωής (άρθρο 8).

Πιο συγκεκριμένα, το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι η απόφαση του ανακριτή να μην παραδίδει για ιδιαιτέρως μακρό χρονικό διάστημα στους γονείς των θυμάτων τα σώματά τους για να τα θάψουν σύμφωνα με τα ταφικά έθιμα και τους τύπους της θρησκείας τους σε συνδυασμό με την απουσία νομικού πλαισίου για την αμφισβήτηση της απόφασης του δικαστικού λειτουργού, υπερέβαιναν τα όρια της αναλογικότητας¹⁴. Έτσι, η παραβίαση των άρθρων 8 και 9 της Ε.Σ.Δ.Α. συνίσταται στην αδυναμία των προσφευγόντων, γονέων των θυμάτων να επιτύχουν την επανεξέταση σε τακτά χρονικά διαστήματα της αναγκαιότητας και προσφορότητας του εν λόγω περιοριστικού μέτρου, όπως επιβάλλει η αρχή της αναλογικότητας στο μέτρο και την έκταση που αυτή έχει εννοιοδοτηθεί από το Δικαστήριο.

IV. Περαιτέρω, ένα πεδίο στο οποίο «δοκιμάζεται» η ελευθερία της θρησκείας, ως προς τα όρια και τις αντοχές της, είναι τα σωφρονιστικά καταστήματα.

1. *Πρώτο* τεκμήριο αποτελεί η απόφαση «*Constantin-Lucian Spînu κατά Ρουμανίας*» της 11.10.2022¹⁵.

Ο προσφεύγων, κρατούμενος στις ρουμανικές φυλακές, είναι μέλος της θρησκευτικής κοινότητας των «Αντβενιστών της Έβδομης Ημέρας». Οι σωφρονιστικές αρχές αρνούνται να του χορηγήσουν άδεια να βγει από τη φυλακή για να παρακολουθήσει τακτικές θρησκευτικές τελετουργίες εκτός των φυλακών Jilava. Η άρνηση αυτή θεμελιώνεται στα έκτακτα μέτρα που είχαν θεσπιστεί κατά τη διάρκεια της πανδημίας COVID-19 για την πρόληψη διάδοσης του κορονοϊού

Το Δικαστήριο, αφού επισημαίνει ότι η προστασία της δημόσιας υγείας δικαιολογεί τυχόν περιορισμούς στην ελευθερία έκφρασης της θρησκείας, κρίνει πως η τελευταία δεν παραβιάστηκε εν προκειμένω. Και τούτο, διότι οι Αρχές είχαν, με βάση το ευρύ περιθώριο εκτίμησης (margin of appreciation) που διέθεταν, υιοθετήσει εναλλακτικές μορφές συμμετοχής στη θρησκευτική λατρεία, όπως π.χ. την τηλεδιάσκεψη, έστω και εάν τέτοια μέτρα δεν μπορούσαν να αντικαταστήσουν

¹³ Αριθ. προσφ. 28336/12.

¹⁴ Για μια εννοιολογικήριοθέτηση της αρχής, βλ., προχίρω, Γ. Ι. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Δημόσια υγεία και θρησκευτική λατρεία στην εποχή του Covid -19», «Δημόσιο Δίκαιο» 1-2/2020, σ. 22 επ., εδώ σ. 27-28, όπου παραπομπές και σε περαιτέρω βιβλιογραφία.

¹⁵ Αριθ. προσφ. 29443/20.

πλήρως την αδιαμεσολάβητη συμμετοχή στις θρησκευτικές τελετουργίες, οι δε τελευταίες δεν είχαν απαγορευθεί εντός της φυλακής.

Ενδιαφέρον θα είχε εδώ η κρίση του Δικαστηρίου στην εξέταση υπόθεσης που, ελέω πανδημίας, επιβλήθηκε, έστω προσωρινώς, αναστολή λειτουργίας των ορθόδοξων χώρων λατρείας, με δεδομένο ότι για την Ορθόδοξη Εκκλησία η συλλογική έκφραση της θρησκευτικής ελευθερίας, η οποία τυποποιείται κυρίως με τη συμμετοχή στο μυστήριο της θείας ευχαριστίας, είναι συστατικό στοιχείο της ταυτότητάς της¹⁶.

2. Δεύτερο τεκμήριο· η απόφαση «*Abdullah Yalçın κατά Τουρκίας*» της 14.06.2022¹⁷.

Ο προσφεύγων, κρατούμενος για συμμετοχή σε τρομοκρατική οργάνωση, ζητά από τη διοίκηση της φυλακής υψίστης ασφαλείας όπου βρίσκεται να του επιτραπεί η συμμετοχή στη μουσουλμανική προσευχή της Παρασκευής. Το αίτημά του απορρίπτεται για λόγους ασφαλείας.

Το Ε.Δ.Δ.Α. διαπιστώνει παραβίαση του άρθρου 9, με το σκεπτικό ότι οι Αρχές δεν είχαν επιτύχει μια δίκαιη ισορροπία μεταξύ των αντίρροπων συμφερόντων, δηλαδή της ασφάλειας και τάξης στη φυλακή και του δικαιώματος του προσφεύγοντος στην ελευθερία της συλλογικής λατρείας.

3. Τρίτο τεκμήριο· η απόφαση «*Saran κατά Ρουμανίας*» της 10.11.2020¹⁸.

Ο προσφεύγων, Μολδαβός υπήκοος, εκτίει την ποινή του σε σωφρονιστικό κατάστημα της Ρουμανίας. Όντας μουσουλμάνος το θρήσκευμα, ζητά από τη Διοίκηση να του παρέχονται γεύματα συμβατά με τη θρησκεία του. Το αίτημά του απορρίπτεται, καθώς δεν προσκομίζεται γραπτή απόδειξη για την αλλαγή του θρησκευμάτος του.

Το Δικαστήριο σημειώνει ότι η επιβαλλόμενη από ορισμένη θρησκεία διατροφή προστατεύεται στο πλαίσιο του άρθρου 9 της Ε.Σ.Δ.Α. ως άμεση έκφραση του δικαιώματος να εκδηλώνει κανείς τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις. Το κράτος έχει την υποχρέωση να παρέχει στους κρατούμενους σε σωφρονιστικά καταστήματα διατροφή, σύμφωνα με τη θρησκεία τους¹⁹. Είναι προφανές ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν έγινε σεβαστή από τις Αρχές η έκφραση της ελευθερίας της θρησκείας κατά την οποία απαγορεύεται τόσο ο εξαναγκασμός σε ενέργεια που δεν επιτρέπεται όσο και η παρακώλυση συμπεριφοράς που επιβάλλεται από συγκεκριμένη θρησκεία²⁰.

---

¹⁶ Βλ. GEORGE ANDROUTSOPOULOS, «*The Right of Religious Freedom in Light of the Coronavirus Pandemic: The Greek Case*», *Laws* 2021, 10(1), 14 = ADELAIDE MADERA (ed.), *The Crisis of Religious Freedom in the Age of COVID-19 Pandemic*, 2021, σ. 97 επ., εδώ σ. 99.

¹⁷ Αριθ. προσφ. 34417/10.

¹⁸ Αριθ. προσφ. 65993/16. Πρβλ. συναφώς «*Neagu κατά Ρουμανίας*» της 10.11.2020 (αριθ. προσφ. 21969/15)· «*Erllich και Kastro κατά Ρουμανίας*» της 09.06.2020 (αρ. 23735/16 και 23740/16), που αφορά σε Εβραίους κρατούμενους·

¹⁹ Βλ. ήδη Ε.Δ.Δ.Α. «*Jakóbski κατά Πολωνίας*» της 7.12.2010: Νομοκανονικά 1/2011, σ. 131 επ.

²⁰ Βλ. Ι. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Μαθήματα Εκκλησιαστικού Δικαίου* (με τη συνεργασία Γ. Ι. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ), Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2020, § 5: σ. 75.

4. Στην ίδια συνάφεια κινείται και η επόμενη απόφαση του Δικαστηρίου στην υπόθεση «*Korostelev κατά Ρωσίας*» της 12.05.2020²¹.

Το Δικαστήριο εξετάζει τη συμβατότητα με την Ε.Σ.Δ.Α. επίκλησης σε μουσουλμάνο κρατούμενο για την εκτέλεση λατρευτικών πράξεων κατά τη διάρκεια της νύχτας κατά παράβαση του προγράμματος της φυλακής. Σύμφωνα με το Ε.Δ.Δ.Α., παρά το ότι αναγνωρίζεται η σημασία της πειθαρχίας στις φυλακές, η προσήλωση στο γράμμα του Κανονισμού συνιστά μία «*φορμαλιστική προσέγγιση*» (formalistic approach, § 59), με αποτέλεσμα η αναλογικότητα αυτής της κύρωσης - που δεν ήταν αναγκαία σε μία δημοκρατική κοινωνία- να μην έχει αξιολογηθεί από τα εγγώρια δικαστήρια με ουσιαστικό τρόπο κι έτσι να παραβιάζεται το δικαίωμα του κρατουμένου στη θρησκευτική ελευθερία (§ 65: «*the disciplinary punishment did not strike a fair balance between the competing interests and was disproportionate to the aims referred to by the Government*»).

V. Ωστόσο, η θρησκευτική ελευθερία δεν «δοκιμάζεται» μόνον στους τόπους των σωφρονιστικών καταστημάτων, αλλά και στα πρόσωπα των «Μαρτύρων του Ιεχωβά».

Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται η απόφαση «*Teliatnikov κατά Λιθουανίας*» της 07.06.2022²².

Ο προσφεύγων, Λιθουανός υπήκοος και θρησκευτικός λειτουργός της κοινότητας των «Μαρτύρων του Ιεχωβά» -η οποία σημειωτέον δεν είναι μία από τις εννέα παραδοσιακές θρησκείες αναγνωρισμένες από το κράτος της Λιθουανίας- αρνείται να υπηρετήσει ένοπλη θητεία, άλλως ζητά να υπαχθεί στο καθεστώς της εναλλακτικής πολιτικής θητείας, καθώς προβάλλει τεκμηριωμένη αντίρρηση συνείδησης²³ που οφείλεται στις θρησκευτικές του πεποιθήσεις. Το αίτημά του, ωστόσο, απορρίφθηκε.

Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο, αφού επισήμανε ότι τα κράτη οφείλουν να δημιουργούν εναλλακτικές λύσεις εκτός των δομών στρατιωτικής διοίκησης, αποφάνθηκε ότι η παράλειψη του κράτους να σεβαστεί την αντίρρηση συνείδησης του προσφεύγοντος «*δεν ήταν απαραίτητη σε μια δημοκρατική κοινωνία*» (§ 110: was not necessary in a democratic society) και συνεπώς, οδήγησε σε παραβίαση του δικαιώματός του στη θρησκευτική ελευθερία²⁴.

Τέτοια παραβίαση συνιστά και η παράνομη παρεμπόδιση κατασκευής τόπου λατρείας. Με το ζήτημα αυτό ασχολήθηκε το Ε.Δ.Δ.Α. στην υπόθεση «*”Θρησκευτικό Δόγμα Μαρτύρων Ιεχωβά Βουλγαρίας” κατά Βουλγαρίας*» της 10.11.2020²⁵. Παραπέμποντας, μεταξύ άλλων, στην εμβληματική, ελληνικού ενδιαφέροντος,

---

²¹ Αριθ. προσφ. 29290/10.

²² Αριθ. προσφ. 51914/19.

²³ Για το περιεχόμενο του δικαιώματος, βλ. ΑΝΔΡΟΥΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Η θρησκευτική ελευθερία κ.λπ.*, ό.π., § 18: σ. 256 επ.

²⁴ Πρβλ. στην ίδια συνάφεια «*Avanesyan κατά Αρμενίας*» της 20.07.2021 (αριθ. προσφ. 12999/15).

²⁵ Αριθ. προσφ. 5301/11.

απόφαση *Manoussakis and Others v. Greece* της 26.9.1996²⁶, το Δικαστήριο σημειώνει ότι η δυνατότητα χρήσης κτιρίων ως χώρων λατρείας είναι σημαντική τόσο για τη συμμετοχή στη ζωή της θρησκευτικής κοινότητας όσο και για το δικαίωμα εκδήλωσης της θρησκείας. Περαιτέρω, κρίνει ότι παραβιάζει το άρθρο 9 της Σύμβασης (§ 115) η άρνηση του τοπικού δημάρχου να αδειοδοτήσει την οικοδόμηση του κτιρίου που προορίζεται για λατρευτική χρήση, καθώς αυτή στηρίζεται, ως μη όφειλε, στην εκ πεποιθήσεως αντίθεση του δημάρχου με το δόγμα των Μαρτύρων του Ιεχωβά²⁷.

VI. Από αυτόν τον μακροσκελή κατάλογο με τις αποφάσεις του Ε.Δ.Δ.Α. για την κρίσιμη περίοδο δεν απουσιάζει βεβαίως η νομολογία «ελληνικού ενδιαφέροντος»²⁸.

Πιο συγκεκριμένα:

1. Με την απόφαση «*Pantelidou κατά Ελλάδας*» της 10.10.2019²⁹ κρίθηκε ότι είναι δικαιολογημένη και δεν αντίκειται στην Ε.Σ.Δ.Α. (άρθρο 9) η απαγόρευση μετατροπής, κατά παράβαση μάλιστα της πολεοδομικής νομοθεσίας, δημόσιου κτιρίου - χώρου πρασίνου που ανήκε στο ελληνικό ναυτικό- σε τόπο λατρείας των «*Γνησίων Ορθοδόξων Χριστιανών*». Κατ' ακρίβεια, το Ε.Δ.Δ.Α. δέχθηκε ότι το δημόσιο συμφέρον της ορθολογικής αστικής ανάπτυξης δεν μπορεί να αντικατασταθεί από τις λειτουργικές ανάγκες μιας θρησκευτικής κοινότητας που είχε αυθαίρετα σφετεριστεί τη δημόσια περιουσία για να εγκαταστήσει και να λειτουργήσει έναν λατρευτικό χώρο. Έτσι, η σχετική προσφυγή απορρίφθηκε ως προδήλως αβάσιμη.

Πρόκειται καταφανώς για μία περίπτωση εικονικής επίκλησης του δικαιώματος στη θρησκευτική ελευθερία, άλλως για καταχρηστική άσκηση του. Όπως, μάλιστα, έχει ευστόχως παρατηρηθεί, «*συγκρίνοντας διαχρονικά τη θρησκευτική νομολογία του Στρασβούργου, θα μπορούσε να διαπιστώσει κανείς, ως ένδειξη ωρίμανσης της ελληνικής διοίκησης, πως όσο λιγοστεύουν οι υποθέσεις γνησίων εκφάνσεων της θρησκευτικής ελευθερίας τις οποίες το κράτος παραβιάζει ή*

²⁶ Βλ. το κείμενο της απόφασης και σε I. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Νομική θεωρία κ.λπ.*, ό.π., σ. 448-465. Πρβλ. σχολιασμό της από τους Ν. ΦΡΑΓΚΑΚΗ, *Εφαρμογές Δημόσιου Δικαίου* Π/1996, σ. 439-461· Κ. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟ, *Υπεράσπιση* 1997, σ. 910· Α. ΦΙΛΙΟΥ-ΠΑΤΣΑΝΤΑΡΑ, *Το Σύνταγμα* 1997, σ. 1013.

²⁷ Για τους «Μάρτυρες του Ιεχωβά» βλ. και «*Nasiron κ.α. κατά Αζερμπαϊτζάν*» της 20.02.2020 (αριθ. προσφ. 58717/10), με την οποία κρίθηκε ότι η κατάσχεση βιβλίων της θρησκευτικής κοινότητας των «Μαρτύρων του Ιεχωβά» δεν είναι νόμιμη κατά την έννοια του άρθρου 9 § 2 Ε.Σ.Δ.Α., εφόσον δεν αποδεικνύονται ακατάλληλες μέθοδοι προσηλυτισμού από τα μέλη της.

²⁸ Πρβλ. Σ. ΓΑΛΑΤΟΥΛΑ, «*Η θρησκευτική ελευθερία στην Ελλάδα κατά τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*», ΔτΑ 86/2020, σ. 990-991, ο οποίος σημειώνει ότι «σύμφωνα με τα επίσημα στατιστικά στοιχεία του Συμβουλίου της Ευρώπης για την περίοδο 1959-2018, η Ελλάδα είναι η χώρα που έχει καταδικαστεί περισσότερες φορές από οποιαδήποτε άλλη για παραβίαση του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας των πολιτών. Συγκεκριμένα η χώρα μας μετρά 13 καταδίκες επί του αντίστοιχου άρθρου (άρθρο 9), ενώ έπονται η Τουρκία και η Ρωσία, με 12 και 10 καταδίκες αντίστοιχα».

²⁹ Βλ. το κείμενο σε: Νομοκανονικά 1/2020, σ. 115 επ. Η εν λόγω απόφαση εκδόθηκε μετά τη Σ.τ.Ε. 560/2019 Τμ. Δ': Νομοκανονικά 1/2020, σ. 149 επ., με την οποία κρίθηκε ότι · Πρβλ. σχολιασμό από την Κ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ΠερΔικ 2020, σ. 161-164.

καταπιέζει, τόσο πληθαίνουν οι υποθέσεις καταχρηστικών επικλήσεων της ίδιας ελευθερίας τις οποίες το κράτος ευλόγως απορρίπτει»³⁰.

2. Εν συνεχεία, με την απόφαση του Δικαστηρίου στην υπόθεση «Σταυρόπουλος κατά Ελλάδος» της 25.6.2020³¹ έγινε δεκτό ότι δεν είναι σύμφωνη με το άρθρο 9 της Ε.Σ.Δ.Α. η αναγραφή, σε ληξιαρχική πράξη γεννήσεως, ενδείξεων για τον τρόπο κτήσης ονόματος από τις οποίες συνάγονται ακουσίως οι θρησκευτικές πεποιθήσεις του παιδιού ή των γονέων του. Τέτοια ένδειξη συνιστά, για παράδειγμα, η σημείωση ότι έγινε ονοματοδοσία, άρα το παιδί δεν βαπτίστηκε. Στο ίδιο πλαίσιο, η καταχώριση βάπτισης ως ονοματοδοσίας κείται εκτός νόμου (άρθρα 25-26 Ν. 344/76).

Η απόφαση αυτή καταλαμβάνει ξεχωριστή θέση στη χορεία των καταδικαστικών αποφάσεων για τη χώρα μας στο πεδίο της θρησκευτικής ελευθερίας³². «Όχι τόσο για τη βαρύτητα, τη συχνότητα ή τη συστηματικότητα της παραβίασης, όσο για το γεγονός ότι, εκτός από το πεδίο των δικαιωμάτων εν στενή εννοία, αναδεικνύει επί πλέον εγγενείς αγκυλώσεις και δυσλειτουργίες σε οργανωτικό-διοικητικό επίπεδο»³³. Φέρνει, έτσι, στο φως την «παρεξηγημένη» σχέση του θρησκευτικού μυστηρίου της βάπτισης και της διοικητικής πράξης της ονοματοδοσίας. Η πρώτη συνεπάγεται μόνο την αναγραφή του θρησκευόμενου, ενώ η δεύτερη αποτελεί την αποκλειστική διαδικασία για την κτήση ονόματος³⁴. Αυτή τη διοικητική στρέβλωση των ελληνικών ληξιαρχείων, τη σύγχυση δηλαδή της βάπτισης με την ονοματοδοσία εις τρόπον ώστε να οδηγεί και η πρώτη, εναλλακτικώς, ως μη όφειλε, στην κτήση ονόματος, επικριτικά αναδεικνύει η απόφαση του Στρασβούργου³⁵.

³⁰ Έτσι Μ. Χ. ΤΣΑΠΟΓΑΣ, Σχόλιο στην «Παντελίδου κατά Ελλάδος», Νομοκανονικά 1/2020, σ. 119 επ., εδώ σ. 120, όπου και τα πραγματολογικά συμφραζόμενα της υπόθεσης.

³¹ Βλ. το κείμενο σε: Νομοκανονικά 2/2020, σ. 63-71 = ΕλλΔνη 4/2020, σ. 1253-1255.

³² Πρβλ. Τ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΤΡΑΓΓΑ, Γενική θεωρία θεμελιωδών δικαιωμάτων, 2018, σ. 617, η οποία επισημαίνει ότι «Οι πολλαπλές καταδίκες της Ελλάδας από το ΕΔΔΑ λόγω παραβιάσεων του άρθρου 9 ΕΣΔΑ δείχνουν [...] ότι από τη σκοπιά της ΕΣΔΑ προβληματική δεν είναι η κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας στο άρθρο 13 του ελληνικού Συντάγματος αυτή καθ' εαυτήν, αλλά η διαμόρφωση και συγκεκριμενοποίησή της από τον νομοθέτη, καθώς και η εφαρμογή της από τη Διοίκηση».

³³ Μ. Χ. ΤΣΑΠΟΓΑΣ, Σχόλιο στην «Σταυρόπουλος κατά Ελλάδος», Νομοκανονικά 2/2020, σ. 69 επ., εδώ σ. 69.

³⁴ Βλ. διεξοδικώς Γ. Ι. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Οι Ανεξάρτητες Αρχές για ζητήματα θρησκείας [= Νομοκανονικά Παράφυλλα, 1], Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2018, § 14: σ. 121 επ.

³⁵ Πρβλ. ήδη Σ.τ.Ε. 1670/2021 Τμ. Δ': Νομοκανονικά 1/2023, σ. 77 επ., με σχόλιο Γ. Κ. ΙΑΤΡΟΥ. Η εν λόγω απόφαση, η οποία εκδόθηκε μετά από αίτηση επανάληψης της διαδικασίας, συνεπεία δικαίωσης ενώπιον του Ε.Δ.Δ.Α., κατ' άρθρο 69Α Π.Δ. 18/1989, που προστέθηκε με το άρθρο 16 § 1 Ν. 4446/2016, έκρινε ότι υφίσταται παραβίαση της θρησκευτικής συνείδησης των γονέων, υπό την έννοια της μη υποχρέωσης του ατόμου προς αποκάλυψη των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, εκ του ότι η ένδικη αναγραφή υποδηλώνει περί της επιλογής των γονέων να δώσουν όνομα στο παιδί τους βάσει της διοικητικής οδού και όχι δια της βάπτισης.

3. Θα ήθελα να ολοκληρώσω όχι με μία ακόμα εκδοθείσα απόφαση, αλλά με μία εκκρεμούσα προσφυγή, κατάλοιπο του κορωνοϊού που βρίσκεται πλέον σε αποδρομή³⁶.

Τον Μάιο 2020 το Συμβούλιο της Επικρατείας κλήθηκε να αποφανθεί επί των αιτήσεων ακυρώσεως Υπουργικών αποφάσεων, με τις οποίες απαγορεύθηκαν προσωρινώς οι κάθε είδους λειτουργίες και ιεροπραξίες σε όλους ανεξαιρέτως τους χώρους θρησκευτικής λατρείας. Ωστόσο, επειδή, κατά τον χρόνο συζήτησης των υποθέσεων, είχε ήδη λήξει η ισχύς των προσβαλλόμενων ΚΥΑ, το Ανώτατο Ακυρωτικό Δικαστήριο αποφάσισε³⁷, με οριακή πλειοψηφία και κατά μία μάλλον τυπολατρική προσέγγιση³⁸, την κατάργηση της δίκης, λόγω μη ύπαρξης εννόμου συμφέροντος.

Λίγους μήνες αργότερα, τον Νοέμβριο 2020, το σωματείο «*Ενότης Ορθοδόξων Εκκλησιαστικής Υπακοής*» προσέφυγε στο Ε.Δ.Δ.Α.³⁹ Η προσφυγή στηρίζεται σε δύο πυλώνες: α) στον ισχυρισμό ότι η δίμηνη αναστολή του δικαιώματος της λατρείας (16.3 – 16.5.2020), στον βαθμό που συμπεριλάμβανε και τους εορτασμούς του Πάσχα, ισοδυναμούσε με υπέρμετρο, μη αναγκαίο περιορισμό του δικαιώματος και β) στην παραβίαση του άρθρου 6 της Ε.Σ.Δ.Α., που κατοχυρώνει το δικαίωμα σε δίκαιη δίκη. Και τούτο, διότι το Συμβούλιο της Επικρατείας αρνήθηκε να δικάσει την υπόθεση στην ουσία της και την απέρριψε ως απαράδεκτη για λόγους τυπικούς.

Στο πλαίσιο αυτό, το Δικαστήριο αποφάσισε να θέσει τα εξής δύο ερωτήματα στα διάδικα μέρη: Πρώτον, εάν συντελέστηκε παραβίαση του άρθρου 6 της Σύμβασης και εάν τα μέτρα που περιόριζαν τη συλλογική άσκηση της λατρείας ήταν αναγκαία και απαραίτητα προκειμένου να εξυπηρετηθεί σπουδαίο εθνικό συμφέρον. Δεν μπορώ, ασφαλώς, να προδικάσω την απόφαση του Δικαστηρίου. Θα διακινδυνεύσω, όμως, μία εκτίμηση: Η φορμαλιστική αυτή προσέγγιση του Συμβουλίου της Επικρατείας ενδέχεται, νομίζω, να οδηγήσει σε αποδοχή της προσφυγής έστω για παραβίαση του άρθρου 6 της Σύμβασης⁴⁰.

---

³⁶ Πρβλ. Γ. ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ/Μ. ΤΣΙΡΛΗ, «*Πανδημία και Δικαστήριο του Στρασβούργου*» σε: Ελληνική Εταιρία Δικαίου του Περιβάλλοντος, Το βιώσιμο Κράτος, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2022, σ. 785 επ., ιδίως σ. 790-791, οι οποίοι παρατηρούν ότι εκκρεμούν πολλές προσφυγές που αφορούν ζητήματα δημόσιας υγείας και προέκυψαν κατά τη διάρκεια της πανδημίας, ή ζητήματα σχετικά με τους περιορισμούς στις μετακινήσεις και τα άλλα μέτρα που πήραν τα κράτη για την αποφυγή της διασποράς του ιού, όπως η αδυναμία άσκησης της θρησκευτικής λατρείας κατά την περίοδο που οι εκκλησίες ήταν κλειστές και οι περιορισμοί στην άσκηση των θρησκευτικών ελευθεριών των κρατουμένων.

³⁷ Σ.τ.Ε. 1294-6/2020: Τμ. Δ', αδημ.

³⁸ Έτσι Γ. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «*Η θρησκευτική ελευθερία στον καιρό της πανδημίας*», Νομοκανονικά 2/2020, σ. 45 επ., εδώ σ. 52-53.

³⁹ Πρόκειται για την υπ' αριθ. 52104/20 υπόθεση του Ε.Δ.Δ.Α., «*Association d' obédience ecclésiastique orthodoxe contre la Grèce*», η οποία κοινοποιήθηκε στην ελληνική κυβέρνηση στις 25.02.2021.

⁴⁰ Πρβλ., συναφώς, και την απόφαση «*Magdić v. Croatia*» της 1.9.2022. Το Δικαστήριο δεν αποφάνθηκε σχετικά με τη νομιμότητα των περιορισμών στην άσκηση του δικαιώματος στην ελευθερία της λατρείας, καθώς απέρριψε την προσφυγή για τον λόγο ότι ο προσφεύγων δεν απέδειξε την ιδιότητα του θύματος (victim status). Αντιθέτως, η προσφυγή του αποτελούσε λαϊκή αγωγή (actio popularis), καθώς ανέφερε γενικώς την ασυμφωνία των μέτρων με τα άρθρα της Σύμβασης, χωρίς να αποδεικνύει τον βαθμό στον οποίο τον έθιγαν προσωπικώς.

VII. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι «υπό το φως της Ε.Σ.Δ.Α., η εγνωσμένη θεσμική πρωτοκαθεδρία του Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στο πεδίο της προάσπισης της θρησκευτικής ελευθερίας, αρχής γενομένης, όπως αναφέρθηκε εισαγωγικά, από την εμβληματική απόφαση *«Κοκκινάκης κατά Ελλάδας»*, καθώς και η διάχυση της σχετικής νομολογίας του Δικαστηρίου του Στρασβούργου εντός του ευρωπαϊκού χώρου, συνιστά ένα αδιαμφισβήτητο κεκτημένο με ποικίλες δικαιοπολιτικές παραδηλώσεις»⁴¹.

Από την επισκόπηση της θρησκευτικής νομολογίας του Ε.Δ.Δ.Α. που παραουσιάστηκε πιο πάνω επιβεβαιώνονται, νομίζω, δύο πρώτες εκτιμήσεις:

α'. Το Δικαστήριο εξετάζει, στην πλειοψηφία των περιπτώσεων, τη συμβατότητα των περιορισμών στη θρησκευτική ελευθερία με τη Σύμβαση κατά το τρίτο στάδιο ελέγχου τους, εάν δηλαδή πληρούνται οι όροι αναλογικότητας στην επιβολή τους και συνεπώς, εάν καθίστανται αναγκαίοι -και όχι απλώς χρήσιμοι ή επιθυμητοί- σε μία δημοκρατική κοινωνία⁴². Και τούτο, διότι η προβλεψιμότητα στον νόμο και η επιδίωξη θεμιτού/νόμιμου σκοπού, που συνθέτουν την άλλη όψη του νομίσματος, συντρέχουν συνήθως σε κάθε περίπτωση.

β'. Το Στρασβούργο, με τη σωρευμένη ήδη εμπειρία τριάντα ετών στα ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας, είναι πλέον σε θέση *«να διαχωρίζει την ήρα από το στάρι»*, με άλλα λόγια να διακρίνει ποιες υποθέσεις αποτελούν όντως θεμιτή άσκηση δικαιώματος και ποιες συνιστούν απλώς εκφράσεις ενός αχρείστου δικαιωματοσμού.

Η πλούσια θρησκευτική νομολογία του Ε.Δ.Δ.Α. υπενθυμίζει την ανάγκη για πλήρη και σαφή διασφάλιση της θρησκευτικής ελευθερίας. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί μονάχα μέσα από μία απόπειρα καθημερινής και θαρραλέας αντιμετώπισης των παραμέτρων που γεννά η θρησκευτική ελευθερία ως αναγνωρισμένο δικαίωμα και νόμιμη διεκδίκηση, χωρίς θέσφατα και στείρες αντιπαραθέσεις, οι οποίες και την ουσία του δικαιώματος ακυρώνουν και στη στρέβλωση του περιεχομένου του οδηγούν⁴³. Και τούτο, διότι *«η θρησκευτική ελευθερία είναι μία κατάκτηση την οποία πρέπει να βιώνουμε και να αποδεικνύουμε καθημερινώς, και όχι απλή διακήρυξη αρχών, την οποία θυμόμαστε όποτε μας συμφέρει, προκειμένου να βαυκαλιζόμαστε ότι ανήκουμε στους πολιτισμένους λαούς...»*⁴⁴.

⁴¹ Έτσι, ad litteram, Θ. Χ. ΤΣΙΒΟΛΑΣ, *«Η νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ενωσης επί θρησκευτικών ζητημάτων»*, Νομοκανονικά 2/2022, σ. 107 επ., εδώ σ. 107.

⁴² Πρβλ. και *«Snyato – Mykhaylivska Parafiya vs Ukraine»* της 14.6.2007, § 116.

⁴³ Βλ. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Η θρησκευτική ελευθερία κ.λπ.*, όπ.π., σ. 391 in fine.

⁴⁴ Ι. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *«Ψευδοπροβλήματα και αγκυλώσεις»*: ΣΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Εκκλησία και Πολιτεία, 1993, σ. 80-84.